آیات الاحکام در آثار شهید مصطفی خمینی(ره) (۱)

قانون های اسلام بر پایه قرآن بنیان نهاده شده و سرچشمه و منبع اصلی دستورهای شرع را قرآن تشکیل می دهد. حدیثی که ناسازگار با قرآن باشد اعتبار ندارد و درخور استناد نیست. فقیهان که به استنباط و بیرون آوردن احکام شرعی می پردازند با استفاده از قرآن سنت عقل و اجماع این مهم را به سامان می رسانند. در جمع آنان شماری توجه بیش تر به قرآن داشته و به شرح تفسیر و تدوین آن بخشی از آیات قرآنی دست زده اند که در برگیرنده احکام فرعی است.

از این بخش قرآن به عنوان (آیات الاحکام) یاد می شود. (احکام القرآن) و (فقه القرآن) دو تعبیر دیگر از این گونه جست وجوهاست. گرچه احکام القرآن معنای گسترده تری می تواند داشته باشد. بحث آیات الاحکام را می توان به گونه ای تفسیر موضوعی دانست که پیشینه تدوین آن به قرن دوم هجری می رسد و بخش مهمی از جستارهای قرآن را از آن زمان تا کنون تشکیل می دهد. در این سری پژوهشها آیاتی مورد تفسیر قرار می گیرد که حکمی از احکام فرعی از آن بیرون آورده شود. پاره ای از آیات به روشنی و پاره ای با توجه به آیات دیگر و یا روایات حکمی از احکام شرعی را به دست می دهد.

بنابر قول مشهور حدود پانصد آیه از آیات قرآن درباره احکام فقهی است; امّا به نظر می رسد آیات الاحکام بیش از اینها باشد.

گروهی از دانشمندان اسلامی کتابهای آیات الاحکام خود را بر اساس پانصد آیه سامان داده اند; امّا برابر آنچه بحرانی در تفسیر شریف برهان نقل کرده یك چهارم آیات قرآن را فریضه ها و احکام تشکیل می دهد.۱

اگر هدف از احکام القرآن آن دسته از آیات الهی باشند که مسلمان باید بدانها اعتقاد و جامعه عمل بپوشاند آیات بیش تری در این موضوع قرار خواهد گرفت و از پانصد آیه بیش خواهد بود. ابن عربی در کتابِ احکام القرآن خویش از این شیوه و مفهوم بهره برده و بیش از هشتصد آیه را مورد بحث و تفسیر قرارداده که از جمله آنها آیه دوم سوره بقره: (الذین یؤمنون بالغیب) است.

وی ایمان به غیب را از جمله احکام قرآنی می داند.۲ امّا آنچه از عنوان آیات الاحکام به دست می آید و معنای جاری ورایج آن است آیاتی است که احکام فرعی را در بر دارند. مفسران در کتابهای تفسیری خویش سازوار با آگاهیهای علمی و شیوه تفسیری که گزیده اند نکته و جستارهای: ادبی فلسفی عرفانی اخلاقی و تربیتی فقهی و بلاغی را به بوته بررسی می نهند.

شهید مصطفی خمینی در تفسیر خویش بحثهای گوناگونی را مطرح ساخته و بر نکته های

فقهی آیات تأکید دارد.
با این که تفسیر ایشان بخش اندکی از قرآن را در برمی گیرد: سوره حمد و ۴۶ آیه از سوره بقره اما نکته های فقهی ارزش مندی را زیر عنوان (الفقه) بیان کردیده است.
همه گزاره هایی که زیر عنوان (الفقه) در تفسیر ایشان آمده احکام برگرفته از آیه نیست بلکه بسیاری از آنها احکام پیوسته به آیه و واژه های آن از زاویه های گوناگون و در بردارنده برگونه ای حکم فقهی است; زیرا آیات الاحکام به معنای ویژه آن در آغاز سوره بقره زیاد نیست با این حال ایشان عنوانی را به برداشتهای فقهی ویژه می کند و برای نگاه فقهی به آیات در کنار دیگر نگاهها: فلسفی عرفانی و... سهمی درخور باور دارد.
افزون بر این در جای جای بحثهای فقهی و اصولی ایشان توجه به آیات قرآن کریم در بیرون آوردن حکم فقهی و بحثها نقش اساسی دارد.
دو ویژگی در تفسیر ایشان:
۱ . توجه ویژه به آیات در بحثهای فقهی و اصولی.
۲ . گونه گونی و گستردگی برداشتها و نگاهی گسترده دامن به آیات الاحکام.
ما را بر آن داشت تا از این زاویه آثار این شهید بزرگوار را در بوته بررسی نهیم و در فراخور این نوشتار از برداشتهای فقهی قرآنی ایشان بهره بریم.
پیش از بیان دیدگاههای ایشان اشاره ای کوتاه به پیشینه نگارش آیات الاحکام آغاز و شیوه تدوین آن مفید می نماید.

پیشگامی شیعه در نگارش آیات الاحکام

در بررسی پیشینه هر دانشی بایسته است نکوداشتی از پیشگامان آن دانش بشود.
نویسندگان تاریخ علوم به این مهم می پردازند و اندیشه وران هر دانشی را می شناسانند و به بزرگی از آنان یاد می کنند. درباره نخستین نگارنده احکام القرآن سخن بسیار گفته شده است و بیش ترین عالمان و نویسندگان اهل سنت محمدبن ادریس شافعی (م:۲۰۴) را پیشگام در نگارش احکام القرآن شناسانده اند.۳
در نزد دانشوران شیعی محمد بن سائب کلبی (م:۱۴۶) نگارنده نخستین آیات الأحکام دانسته شده است و اگر انتساب (احکام القرآن) را به کلبی درست بدانیم این دیدگاه درست خواهد بود. هر دو دیدگاه ریشه در فهرست ابن ندیم دارند.۴ این نشانگر پیش بودن کلبی در نگارش آیات احکام است. سید حسن صدر در تأسیس الشیعه محمد بن سائب را نخستین نگارنده احکام القرآن می داند۵ و سخن سیوطی را در (الاوائل) درست نمی داند که نخستین نگارنده آیات الاحکام را شافعی می داند۶ و از بغیة الوعاة سیوطی نقل می کند که نخستین نویسنده احکام القرآن قاسم بن اصبغ بن محمد بن یوسف بیانی قرطبی مالکی (م۳۴۰)

است۷.
به نظر می رسد این سخن برابر نسخه ای بوده که سید حسن صدر از (بغیة الوعاة) داشته; زیرا در چاپ تصحیح شده (بغیة الوعاة) تنها احکام القرآن از نوشته های ابن اصبغ یاد شده است۸.

محمدبن سائب نخستین نگارنده احکام القرآن

ابونضر محمدبن سائب بن بشر بن عمروبن حارث کلبی از آگاهان به علم انساب و تفسیر و اخبار و روزگار عرب بود در کوفه زاده شد و در همان دیار درگذشت۹.
وی از علمای شیعه از یاران امام باقر و صادق(ع) بود۱۰.
گویند: قوه یادگیری خود را از دست داد و امام صادق(ع) آن را بازگرداند. فخررازی در (الجرح والتعدیل) به این نکته اشاره دارد.۱۱ امّا رجال شناس شیعه نجاشی داستان شفا یافتن را مربوط به فرزند وی هشام بن محمد بن سائب می داند.۱۲ محمدبن سائب افزون بر احکام القرآن کتاب تفسیری نیز داشته است. تفسیر او را همانند تفسیر ابن عباس و برگرفته از آرای وی دانسته اند.۱۳
در علم تفسیر چنان چیره دست بوده که سلیمان بن علی بن عبداللّه بن عباس حاکم بصره در سالهای ۱۳۲ تا ۱۴۰ (۱۴) او را از کوفه به بصره فرا خوانده تا در آن جا به آموزش تفسیر بپردازد.
در تفسیر آیات سوره براءت نظری خلاف دیدگاه مشهور بیان کرد که گروهی به خورده گیری پرداختند و دیدگاه وی را نقد کردند. ولی او از دیدگاه خود دست بر نداشت. به سلیمان از او شکایت کردند. سلیمان گفت: (آنچه می گوید بنویسید و غیر آن را رها کنید.)۱۵
درباره شیوه تفسیر او نوشته اند: سوره ای از آغاز تا انجام تفسیر می کرد.۱۶. بنابراین کلبی در تفسیر تخصص داشته و آشنا به مسائل دینی بوده است و به خاطر این که شیعه بوده حدیث او را ضعیف دانسته اند.۱۷
نسائی گوید:
(شماری از افراد مورد اعتماد از او حدیث نقل کرده اند و تفسیر او را پذیرفته اند; اما حدیث اومسائل ناآشنایی دارد.)۱۸
با توانایی که در تفسیر داشته نخستین نگارنده احکام القرآن نیز بوده و به عنوان عالمی شیعی در این وادی گام نهاده است.
سیوطی درباره تفسیر کلبی می نویسد:
(وهیچ کس تفسیری دراز دامن تر و فراگیرتر از آن [تفسیر کلبی] ندارد و پس از آن مقاتل بن سلیمان است جز این که کلبی بر او برتری داده می شود....)۱۹

یادآوری: مقاتل بن سلیمان بن بشر خراسانی بلخی (م:۱۵۰) را شیعه دانسته اند و کتابی داشته است به نام: تفسیر (خمسمأة آیة فی الاحکام) که مقدم بر شافعی است.۲۰
شافعی درباره وی گفته است:
(تمام مردم در تفسیر به مقاتل نیازمندند.)
احمدبن حنبل گفته است: (او آگاه به قرآن است.)۲۱

احکام القرآن شافعی

از آن جا که سیوطی در (الاوائل) و زرکشی۲۲ (م۷۹۴) شافعی را به عنوان نخستین نگارنده احکام القرآن دانسته اند دیگران نیز این نظر را پذیرفته اند ولی همان گونه که بیان شد شافعی را نمی توان به عنوان نخستین نویسنده احکام القرآن دانست و یا او را از نویسندگان مستقل این رشته شناخت; زیرا:
۱ . دو کتاب درباره آیات الاحکام پیش از وی نگاشته شده است: احکام القرآن کلبی و تفسیر مقاتل بن سلیمان.
۲ . همروزگان را او نیز در این زمینه نگاشته هایی دارند از جمله:
الف. یحیی بن آدم بن سلیمان قرشی مخزومی (م:۲۰۳) کتابی به نام مجرد احکام القرآن داشته است.۲۳
ب. ابوالمنذر هشام بن محمد سائب کلبی شیعی (م:۶ ـ۲۰۴) از اصحاب امام صادق(ع) کتابی به نام تفسیر آیات الاحکام داشته است.۲۴
۳. کتابهایی که از شافعی به جای مانده بیش تر پس از درگذشت شافعی (م:۲۰۴) شاگردان وی روایت کرده و سامان داده اند و تنها (الرساله) شافعی در زمان زنده بودن وی نگارش شده است به خواست عبدالرحمن بن مهدی و به خامه علی بن عبداللّه بن جعفر مدینی.۲۵
از دیگر آثاری که شاید در زمان زنده بودن وی نگارش شده باشد کتاب (الحجة) اوست.
این اثر فتواهای قدیمی وی را در بردارد و به خامه بویعلی نگارش شده است.
۴ . شافعی کتاب جداگانه ای به نام: (احکام القرآن) نداشته و آنچه به وی نسبت داده اند دیدگاههای فقهی وی و برگرفته از آیات قرآنی است; زیرا اگر شافعی کتابِ جداگانه ای می داشت در میان پیروان او باقی می ماند و به ما می رسید.
ابن ندیم در فهرستِ کتابهای شافعی گرچه احکام القرآن را یاد کرده; امّا به نظر می رسد وی اصل کتاب را ندیده و در نگارش فهرست کتابهای شافعی از خط ابن ابی یوسف بهره برده است.۲۷
به نظر نگارنده علت این که احکام القرآن را از نوشته های شافعی یاد کرده اند این بوده که ابوالعباس محمد بن یعقوب اصم نیشابوری (هـ:۲۴۷م:۳۴۶) تنها روایت گر (الام)۲۸ در (مسند)

شافعی که از نوشته های شافعی آن را گردآوری کرده پاره ای حدیثها را از احکام القرآن نقل کرده است. از این روی گروهی انگاشته اند که شافعی کتاب جداگانه ای به نام احکام القرآن دارد درحالی که منظور وی روایاتی است که شافعی در زیر آیات قرآن در کتابهای فقهی خود آورده است. با سنجیدن تمام مواردی که عنوان احکام القرآن دارد و برابر کردن آنها با کتاب (الام) این نتیجه به دست می آید. از جمله نخستین حدیثی که در (مسند) شافعی از کتاب احکام القرآن نقل شده اجازه گرفتن هند مادر معاویه از رسول خدا(ص) براساس استفاده بدون اجازه از اموال ابوسفیان است.۲۹ در (الام) در باب (وجوب نفقه المرأة) در شرح آیه (فانکحوا ما طاب لکم من النساء) و آیات دیگر یادشده است.۳۰

افزون بر این گیریم شافعی احکام القرآن داشته براساس مدارك و شواهد دیدگاههای فقهی قرآنی وی به خامه شاگردان وی سامان یافته و سپسها از بین رفته است.

ابوبکر احمد بن حسین بیهقی (م:۴۵۸) که مجموعه سخنان شافعی را در احکام القرآن گرد آورده۳۱ و امروزه به عنوان (احکام القرآن) شافعی شهرت دارد به هیچ وجه به احکام القرآن شافعی اشاره ندارد.

از این روی بیهقی در مقدمه احکام القرآن خود کتابی با این نام برای شافعی یاد نمی کند بلکه به این نکته می پردازد:

شمار زیاد از پیشینیان و پسینیان درتفسیر معانی اعراب و مبانی قرآن کتاب نگاشته اند و هر کس به اندازه توان علمی خود درباره احکام القرآن سخن گفته است. چه بسا سخن او سازگار یا ناسازگار با دیدگاه شافعی باشد. پس دیدم که آنچه بر درستی قول شافعی در احکام القرآن دلالت می کند در نوشته های او وجود دارد. می افزاید:

(قد اتی علی بیان ما یجب علینا معرفته من احکام القرآن وکان ذلك مفرقاً فی کتبه المصنفة فی الاصول والاحکام فمیّزته وجمعته فی هذه الاجزاء علی ترتیب المختصر.)۳۲

آنچه را که از احکام القرآن دانستن آن بر ما واجب است شافعی یادآورد شده. و این دیدگاهها در کتابهای اصول و احکامی که نگاشته پراکنده است. پس من آنها را به دست آورده و در این کتاب بر ترتیب مختصر [مزنی] گردآوری کردم.

شیوه های نگارش آیات الاحکام

۱. به ترتیب کتابهای فقهی: شماری از کتابهای آیات الاحکام به ترتیب کتابهای فقهی نگاشته شده اند. این روش در میان فقهای شیعه بیش تر مرسوم است و نویسندگان آن فقهایی هستند که پیش از این به نگارش کتاب فقهی دست زده اند و یا در این رشته صاحب نظرند مانند: زبدة البیان محقق اردبیلی فقه القرآن راوندی کنزالعرفان فاضل مقداد و...

و از علمای اهل سنت احکام القرآن جصاص بدین گونه است.

در برخی موارد نویسندگان به گردآوری آیات الاحکام برابر بابهای فقهی بسنده کرده اند و به شرح نپرداخته اند مانند آیات الاحکام محمد باقربن محمد حسین قاینی بیرجندی۳۳ (هـ:۱۲۷۶ م:۱۳۵۲)

۲ . به ترتیب سوره ها: نگارش احکام القرآن به ترتیب سوره ها در میان علمای اهل سنت رایج است و در گذشته و حال از این شیوه بهره برده اند مانند: احکام القرآن ابن عربی (م:۵۴۳) روائع البیان صابونی و احکام القرآن سایس.

در این شیوه نیز گروهی تنها به گردآوری آیات به ترتیب سوره ها بسنده کرده اند بدون این که شرح و تفسیری

ارائه بدهند مانند: احمد بن یحیی بن مرتضی (م:۸۴۰) در (الانتقاد للآیات المعتبرة للاجتهاد) و زیدی در (البحر الزّخار) که پانصد آیه را به عنوان آیات الاحکام یاد کرده است.

۳ . به ترتیب نزول: شیوه دیگر را می توان کتابهایی دانست که آیات الاحکام را به ترتیب سال فرود آمدن احکام شرعی بررسی کرده اند. این دسته از کتابها را که به عنوان (ادوار فقه) از آن یاد می شود می توان در این موضوع گنجاند.

۲ . تدوین موضوعی: شماری از علماء به بررسی گزاره های ویژه فقهی از دیدگاه قرآن پرداخته اند در مثل روزه خمس و... و یا چند گزاره فقهی را برابر آیات قرآنی بررسی کرده اند.۳۴

کتابهای آیات الاحکام

روی هم رفته کتابهای موجود احکام القرآن را می توان اززاویه دیگر به دو دسته تقسیم کرد: کتابهایی که خود صاحب نظران و مفسران به شیوه هایی که یاد شد نگاشته اند و کتابهایی که از مجموعه دیدگاههای فقهی فقیهان گردآوری شده است.

احکام القرآن شافعی که اکنون در دسترس قرار دارد از این گونه است و یا (احکام الفقهیة القرآن) قرطبی که مجموعه دیدگاههای فقهی او از کتاب تفسیر او بیرون آورده شده و جداگانه نگاشته و نشر شده است.

همان گونه که اشاره شد ما در بحث آیات الاحکام شهید مصطفی خمینی ازاین شیوه بهره برده و به گردآوری پاره ای از دیدگاههای فقهی ایشان که در شرح آیات آمده پرداخته ایم.

این روش تدوین احکام القرآن در میان شیعیان پیشینه درازی ندارد در حالی که در بین فقهای اهل سنت دست کم از قرن پنجم به بعد مرسوم شده است.

آیات الاحکام شهید مصطفی خمینی

آنچه در این نوشتار به عنوان آیات الاحکام ارائه می شود برگرفته از تفسیر شهید آقا مصطفی خمینی و کتابهای فقهی و حاشیه های ایشان بر عروة الوثقی و تحریر الوسیله است.

دیدگاههای فقهی وی را در تفسیر به دو دسته می توان تقسیم کرد:
۱ . فقه و آداب: احکام پیوسته به آیه ها و واژه های آنها از زاویه های گوناگون.
الف . حکم فقهی به کار بردن معانی و مفاهیم واژه های قرآنی برای جاهایی که نظر قرآن نیست مانند به کار بردن (حمد) برای غیر خدا.۳۵
ب . حکم فقهی به کار بردن نامهای خدا برای دیگران مانند به کار بردن (رحمان) برای غیر خدا.۳۶
ج . حکم فقهی استفاده از آیه های قرآن در جاهای ویژه مانند گفتن (الحمد للّه) برای عطسه و...۳۷
د. حکم دست زدن به آیه های قرآن و نام خدا و بسم اللّه الرحمن الرحیم.۳۸
هـ . حکیم شیوه نگارش واژگان قرآن و نگهداشت شیوه نگارش پیشینیان برای جلوگیری ازتحریف.۳۹
و . حکم فقهی شفاخواستن از آیه های قرآن و حمد الهی.۴۰
ز . حکم قراءت واحد و حجت بودن قراءتهای گوناگون.۴۱
ح . معنای فقهی که از آیه یا آیات استفاده می شود مانند عبادت غیر خدا.۴۲
۲ . احکام فقهی: در این بخش در پرتو آیات قرآن به يك سری نکته های فقهی پرداخته شده است که به طور معمول از آیه یا آیه ها به گونه مستقیم یا با توجه به تفسیری که شده است بر می آید.
از آن جا که تمام دیدگاههای فقهی که ایشان در ذیل آیه ها مطرح کرده در يك مقاله نمی گنجد تلاش می کنیم پاره ای از بحثهای فقهی را که با توجه به آیات قرآن مطرح ساخته ارائه دهیم.

نماز

درنوشته های فقهی شهید مصطفی خمینی کتاب (صلوة) وجود ندارد و بحثهایی درباره (خلل صلوة) وجود دارد که بر مدار روایات است امّا به تناسب درتفسیر قرآن مطالبی درباره نماز و مسائل وابسته به آن آورده که به نقل آن بسنده می شود:

معنای نماز در قرآن:

از گذشته تاکنون در بین فقیهان و اصولیان در چگونگی به کار بردن واژگان در معانی شرعی کنونی آنها گفت وگو بوده که این به کار بردن حقیقت است یا مجاز و آیا بر اساس وضع شرعی است که از معنای لغوی به معنای کنونی انتقال یافته و یا براساس به کاربردن

پایبندان به شرع است. واژه های: زکات صلوة صوم و... اگر بدون نشانه در روایات به کار برده شوند به معنای شرعی آن خواهد بود یا نه باید بر معنای لغوی آن گرفت؟
ایشان درباره واژه (نماز) بر این باور است: انتقال از معنای لغوی به معنای کنونی آن بر اثر بسیاری کاربرد است (وضع تعینی) که پیش از اسلام در امتهای پیشین رخ اده و آیاتی از قرآن بر این مطلب دلالت می کند که معنای مصطلح نزد مشرکان در شبه جزیرة العرب و ادیان گذشته معمول بوده است از جمله:

۱ . (ربّ اجعلنا مقیم الصلوة.)۴۳

۲ . (ربنا لیقیموا الصلوة.)۴۴

۳. (واوصانی بالصلوة والزکوة ما دمت حیّاً.)۴۵

۴ . (یا بنی اقم الصلوة وامر بالمعروف.)۴۶

۵ . (قالوا یا شعیب اصلوتك تأمرك.)۴۷

۶ .(وما کان صلاتهم عند البیت الا مکاءً و تصدیة.)۴۸

و...

در آیه نخست از قول حضرت ابراهیم(علیه السّلام) و آیه سوم از قول حضرت عیسی(علیه السّلام) و آیه چهارم سخن لقمان و آیه ششم مربوط به مشرکان قریش است.
این آیات می نمایانند که نماز این مائده آسمانی پیش از اسلام بوده و نماز بر این ارکان ویژه پیش از اسلام به خاطر بسیاری کاربرد. (وضع تعینی) گفته می شده و این که شهرت یافته: نماز به نمازی گفته می شود که اجزاء و شرایط آن کامل موضوع آن درست ـ از عهده بر دارنده تکلیف یا موضوع له آن درست ـ فراگیرنده اجزاء و شرایط باشد درست نیست.۴۹ این دیدگاه دیدگاه جدیدی است که کم تر مورد توجه قرار گرفته و مشکل این بحث پردامنه را حلّ کرده است; امّا ایشان بر این باورند که نماز به معنای فراگیر که همان دعا باشد در قرآن نیز به کار رفته است و می افزاید زمانی که واژه (صلوة) متعدی به (علی) شود گویا به معنای دعاست و نماز معنای فراگیری دارد به معنای نماز درست و نادرست به کار برده می شود و کم تر پیش می اید که (صلّ) در نمازی که خداوند پدید آورده به کار برده شود که آغاز آن تکبیر و آخر آن تسلیم است مانند: (ولتات طائفة اخری لم یصلوا.)۵۰ ایشان واژه (صلوة) را موضوع برای هرگونه نمازی می داند که اگر با (اقامه) و (اقیموا) همراه شود به معنای نماز صحیح و به دور از کاستی خواهد بود.۵۱
معنای اقامه نماز: برداشت فقهی قرآنی ایشان درباره معنای اقامه درخور توجه است. کاربرد نماز در قرآن بیش تر همراه با (اقامه) است: (أقم الصلاة) (اقیموا الصلاة) (یقیمون الصلاة) (أقاموا الصلاة) (أقمت لهم الصلاة) و... آیا اقامه نماز با انجام آن یکسان است؟ یا خداوند توجه به این کاربرد داشته است چرا که به پاداری نماز را از ویژگیهای پرهیزکاران دانسته است.
ایشان بر این باور است. که واژه (صلوة) معنای فراگیری دارد; اما زمانی که با واژه های

برگرفته از (اقامه) همراه گردد به معنای نماز بی کم وکاست و درباره نماز درست به کار می رود. در شرح آیه شریفه (الذین یقیمون الصلوة) می نویسد:
(از لغت استفاده می شود که اقامه نماز به معنای آوردن آن نیست. فرق است بین آن جا که گفته شود: نماز می گزارد و بین آن جا که گفته شود: نماز را اقامه می کند.

پی نوشتها:

۱ . (البرهان فی تفسیر القرآن) سید هاشم حسین بحرانی ج۱/۲۱ اسماعلیان قم.
۲ . (احکام القرآن) ابوبکر محمد بن عبداللّه معروف به ابن عربی اشبیلی مالکی تحقیق علی محمد بجاوی ج۱/۸ داراحیاء التراث العربی بیروت.
۳ . (الوسائل الی معرفة الاوائل) جلال الدین سیوطی تحقیق عبدالرحمن الجوزو۱۲۵/ دار مکتبة الحیاة بیروت; (کشف الظنون) حاجی خلیفه ج۱/۲۰ دارالکتب العلمیه بیروت با (تفسیر آیات الاحکام) محمد علی سایس) ج۱/۸ دار ابن کثیر دمشق.
۴ . (الفهرست) ابن ندیم۵۷/ دار المعرفة بیروت. متأسفانه در ترجمه احکام القرآن کلبی افتاده است.
۵ . (تأسیس الشیعه لعلوم الاسلام) سید حسن صدر۳۲۱/; (کتابنامه بزرگ اسلامی) محمد حسین بکائی ج۱/۱۹۰ نشرقبله.
۶ . (الوسائل الی معرفة الاوائل)۱۲۵/.
۷ . (تأسیس الشیعه)۳۲۱/.
۸ . (بغیة الوعاة فی طبقات النحویین والنحاة) جلال الدین سیوطی تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم ج۲/۲۵۱ شماره ۱۹۱۴ مطبعة عیسی یابی حلبی.
۹ . (الاعلام) خیرالدین زرکلی ج۶/۱۳۳ دار الملایین.
۱۰ . (جامع الرواة) محمدبن علی حائری اردبیلی ج۲/۲۱۷.
۱۱ . (الجرح والتعدیل) فخررازی ج۷/۲۷۰ شماره ۱۴۷۸ دار احیاء التراث العربی; (کتاب المجروحین) محمدبن حبان ج۲/۲۵۴ دار المعرفة بیروت.
۱۲ . (رجال النجاشی) تحقیق محمد جواد نائینی ج۲/۴۰۰ شماره ۱۱۶۷.با توجه به اینکه فراموشی معمولاً در آخر عمر ایجاد می شود به نظر می رسد که آنچه فخر رازی نقل کرده درست تر است; زیرا شهادت امام صادق(ع) به سال ۱۴۸ بوده و هشام بن محمدبن سائب در سال ۲۰۴ که گویا دوران نوجوانی و جوانی را با امام صادق(ع) بوده توان علمی بالایی نداشته است.
۱۳ . (الفهرست) ابن ندیم۵۱/ ترجمه۵۹/; (تاریخ التراث العربی) علوم القرآن والحدیث فؤاد سزگین ج۱/۸۰ کتابخانه آیة اللّه مرعشی قم.

۱۴ . (سیمای کاگزاران علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین) علی اکبر ذاکری ج۲/۴۹۵ دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۵ . (الاعلام) زرکلی ج۶/۱۳۳; (فهرست) ابن ندیم۱۳۹/ ترجمه ۱۶۰. درترجمه اشتباهی رخ داده که سلیمان او را از بصره به کوفه فرا خواند; (تأسیس الشیعه)۳۲۱/.
۱۶ . (الجرح والتعدیل) ج۷/۲۷۰.
۱۷ . (کتاب المجروحین) ابن حیان ج۲/۲۵۴; (شذرات الذهب) ابن عماد حنبلی ج۱/۲۱۸.
۱۸ . (الاعلام) ج۶/۱۳۳.
۱۹ . (الاتقان فی علوم القرآن) جلال الدین سیوطی ترجمه سید مهدی حائری قزوینی ج۲/۵۹۴ امیرکبیر تهران.
۲۰ . (معجم المفسرین) عادل نویهض ج۲/۶۸۲ نویهض الثقافیه.
۲۱ . (تاریخ بغداد) خطیب بغدادی ج۱۳/۱۶۱ دار احیاء التراث العربی.
۲۲ . (البرهان فی علوم القرآن) بدر الدین محمد بن عبداللّه زرکشی تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم ج۲/۳ دار احیاء الکتب العربیة مصر.
۲۲ . (العین) خلیل بن احمد فراهیدی ج۷/۳۸۷ دارالهجره قم.
۲۳ .(معجم المفسرین) ج۲/۷۲۵.
۲۴ . مجلّه (پژوهشهای قرآنی) شماره ۳/۱۶۹; مجلّه (کیهان اندیشه) شماره ۱۵/۶ در منابع اولیه کتابی به نام (احکام القرآن) برای هشام ذکر نکرده اند یا من ندیدم گرچه ایشان را از حافظان قرآن در سه روز (تاریخ بغداد ج۱۴/۴۵) و نویسنده تفسیر (الآی الذی نزل فی اقوام باعیانهم) (فهرست ابن ندیم۵۱/ بیروت) یاد کرده اند. این احتمال دور نیست که برخی کلبی را که در کلام ابن ندیم آمده به اشتباه هشام کلبی انگاشته اند.
۲۵ . (ادوار فقه) محمود شهابی ج۳/۸۴۹ ۸۵۳ وزارت ارشاد اسلامی. در مقدمه کتاب (ام) و مقدمه (فهارس ام الشافعی) نامی از احکام القرآن شافعی برده نشده است.
۲۶ . (کشف الظنون) ج۲/۱۲۸۵; (فهارس ام الشافعی) مقدمه ۱۴/ دارالمعرفة بیروت; (تاریخ التراث العربی) الجزء الثالث فی الفقه۱۸۴/.
۲۷ . (الفهرست ۲۹۵/ دارالمعرفة بیروت.
۲۸ . (فهارس الام) مقدمه۱۴/ (وقد روی الام عن الربیع کثیرون لکن النسخة التی وصلتنا وطبع منها فی الایة ابی العباس محمدبن یعقوب الاصم کما جاء التصریح بذلك فی المسند الملحق بکتاب الام فی ص۴۶۸ فی کتاب النکاح); (الفهرست)۲۹۹/ بیروت; (تاریخ التراث العربی) علوم القرآن والحدیث ج۱/۳۷۱ شماره ۱۹۱. ابوالعباسی در سال ۲۴۷ متولد شد و در سال ۲۶۵ مسافرت علمی خود را از نیشابور آغاز کرد و برابر آنچه درکتاب نکاح مسند آمده درنیمه شعبان سال ۲۶۶ کتاب شافعی را از ربیع بن سلیمان (م۲۷۰) شنیده و ربیع هم از بویعلی شنیده است.

۲۹ . (کتاب الام) مسند شافعی۴۳۱/.

۳۰ . (کتاب الامر) ج۵/۸۷.

۳۱ . (طبقات الشافعیة الکبری) سبکی ج۲/۹۷.

۳۲ . (احکام القرآن) شافعی ابوبکر احمد بن حسین بیهقی (م:۴۵۸) صاحب سنن تحقیق محمد بن زاهد حسن کوثری۷/ ۱۸ دارالکتب العلمیّة بیروت.

۳۳ . (فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آیة اللّه مرعشی) ج۹/۱۹۷ شماره ۳۴۱۴.

۳۴ . مانند: (مناهج الکلام علی آیات الصیام) احمد بن موفق قرشی (معجم المفسرین۱/۷۶)؛ (تفسیر آیه الصوم) ابن غالبون (معجم المفسرین ج۱/۵۸)؛ تفسیر قوله تعالی (احل لکم الطیبات وطعام الذین اوتوا الکتاب) حسین بن حسن موسوی کرکی عاملی شیعی (معجم المفسرین ج۱/۱۵۱).

۳۵ . (تفسیر القرآن الکریم) شهید مصطفی خمینی ج۱/۲۵۵ وزارت ارشاد.

۳۶ . همان مدرك ج۱/۱۱۷ ۱۷۶.

۳۷ . همان مدرك ج۱/۲۵۷ ـ ۲۵۸.

۳۸ . همان مدرك ۱/۱۱۱ ۱۷۵.

۳۹ . همان مدرك ج۱/۷۱ ۱۷۸.

۴۰ . همان مدرك ج۱/۵۳ ۲۵۸.

۴۱ . همان مدرك ج۱/۳۰۷; ج۲/۸۵.

۴۲ . همان مدرك ج۱/۴۱۱.

۴۳ . سوره (ابراهیم) آیه ۴۰.

۴۴ . سوره (ابراهیم) آیه ۳۷.

۴۵ . سوره (مریم) ایه ۳۱.

۴۶ . سوره (لقمان) ایه ۱۷.

۴۷ . سوره (هود) آیه ۷۸.

۴۸ . سوره (انفال) آیه ۳۵.

۴۹ . (تفسیر القرآن الکریم) مصطفی خمینی ج۲/۲۴۳ ۲۴۴.

۵۰ . سوره (نساء) آیه ۱۰۲.

۵۱ . (تفسیر القرآن الکریم) ج۲/۲۴۲ ۲۴۳.

ادامه دارد .....

This document was created with Win2PDF available at http://www.daneprairie.com.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.